

Kalbinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (iki XVI a. vid.): interpretacijos istoriografijoje

RAIMONDA RAGAUSKIENĖ

Lietuvos edukologijos universitetas, T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius

El. paštas: raimonda.ragauskiene@leu.lt

Straipsnyje (1) analizuojami reikšmingesni Rusijos, Lenkijos, Baltarusijos ir Lietuvos istorikų bei kalbos istorikų tyrimai LDK kalbinės padėties (iki XVI a. vid.) klausimais. Nors galima išvelti tam tikrus bendresnius nacionalinius konceptus dėl LDK vartotų kalbų, jų padėties viena kitos atžvilgiu, vartotų kalbų terminų ir pan., kita vertus, net ir tos pačios šalies tyrėjai nagrinėjamos problemos atžvilgiu nėra vieningi.

Raktažodžiai: LDK, rusėnų kalba, bendra / valstybinė / gimtoji kalba, rusėnifikacija, polonizacija

ĮVADAS

Istoriniame diskurse kalbinės padėties, ypač XIV–XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau – LDK), tema išlieka „sena ir nauja“. Pirmieji vertinimai pateikti dar XIX a. pradžioje. Naujas diskusijas pastaruosius du dešimtmečius provokuoja LDK paveldo dalybos ir tautinės tapatybės klausimai, atskirų šalių istorikų ir lingvistų varžymasis dėl LDK kalbų statuso ir jų vertingumo, taip pat tiesiog praktiniai interesai, susiję su sparčiu *Lietuvos Metrikos* knygų (rusėnų kalba) publikavimu. Vien pastaruojau metu pasirodė keletas straipsnių kalbinės padėties tema. Neretai istorikų raštuose svarstymai apie LDK kalbų poveikį viena kitai, jų vartojimo mastą, anot Alego Dziarnovičiaus, tampa savotiškomis „kovomis dėl kalbos“ [98, 16–18]. Dalis atsakomybės tenka įsitvirtinusiems ir toliau vyraujantiems nacionaliniams istoriografijų konceptams [8, 17].

Turinio požiūriu klausimo istoriografija įvairi: nuo lingvistinių sąlygų ar tautinės / politinės savimonės atskiru laikotarpiu aptarimo iki bendrų valstybinės kalbos LDK paieškų arba *lingua franca* (2) kalbų santykio su gimtosiomis kalbomis. Kaip atskirą kryptį reikėtų išskirti LDK kalbų, ypač rusėnų (ruski, русский su viena „s“), terminijos problematiką, patvirtinančią teiginius ne tik dėl kalbinių, bet ir kalbų pavadinimų pokyčių

(1) Straipsnis parengtas tarptautinio projekto „Od szlachty do ziemiaństwa. Geneza i trwanie na obszarach niejednolitych etnicznie dawniej Rzeczypospolitej” (program Ministra nauki i Szkolnictwa Wyższego „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2014 Nr. 12H 11 0016 80 pt.) lėšomis.

(2) 1953 m. UNESCO apibūdino *lingua franca* kaip kalbą, nuolat vartojamą tų žmonių, kurių gimtosios kalbos yra skirtingos, siekiant palengvinti tarpusavio komunikaciją [80, 59].

[31, 19]. Tyrimų daug, tačiau kalbinės padėties LDK iki XVI a. vid. problemos analizuotos tik atskiruose straipsniuose ar fragmentiškai spręstos bendresnėse politinės ar kultūros istorijos studijose. Vyrauja apibendrinamieji darbai. Dėl šaltinių ribotumo išvados apie kalbinę padėtį daromos ne tik pagal reprezentatyvius, pavienius pavyzdžius, neabejotinai yra reikšmingi visi reti į mokslinę apyvartą įtraukti faktai.

Kita vertus, vis dar trūksta didesnės apimties monografinių tyrimų (3), gebančių sujungti tiek mikro-, tiek ir makropožiūrius, atidžiau įsigilinti į vieno atskiro luomo (4), ypač bajorijos, vartotas kalbas. Europos viduramžių ir modernių laikų kalbinės padėties tyrimai rodo, jog kalbų vartojimui buvo itin svarbi socialinė visuomenės diferenciacija. Vienoje valstybėje skirtingų kalbų pasirinkimas buvo susijęs su luomine padėtimi ar net atskiru asmeniu ir jo atliekamomis funkcijomis, vadinamuoju socialiniu kontekstu [68, 57; 9, 204–205]. XIII a. anglų filosofas Rogeris Baconas, teigdamas, kad „mes kalbame angliškai, prancūziškai ir lotyniškai“, „mes“ suprato tik kaip išsilavinusius skaitytojus, kurių daugumai greičiausiai niekada nebuvo iškilusi anglų ir prancūzų kalbų vartojimo dilema, bet tikrai ne liaudį, kalbėjusią gimtąją anglų kalbą [9, 208].

Straipsnio tikslas – aptarti reikšmingesnius LDK kalbinės padėties iki XVI a. vid. tyrimus. Siekiama išsiaiškinti, kiek atskirų šalių tyrėjų požiūrių skirtumai yra tautiškai šališki ir kokie yra (jei yra) bendrumai. Šiandien pagrindžiant kalbinę padėtį svarbu nustatyti plačiai vartojamų faktų įtraukimo į mokslinę apyvartą ištakas, jų traktavimo pokyčius. Istoriografijoje kalbinės LDK padėties problemos išskiriamos į laikotarpį iki XVI a. vid. ir kalbinius pokyčius (ypač polonizacijos proceso eigą) nuo XVI a. antrosios pusės ir XVIII amžiuje. Straipsnyje nagrinėjama pirmąjį laikotarpį aptarianti istoriografija.

ISTORIOGRAFIJOS KRYPTYS

LDK kalbinės situacijos iki XVI a. vid. apibūdinimas daugiausia atsispindi keturių šalių – Rusijos, Lenkijos, Baltarusijos ir Lietuvos tyrėjų XIX–XXI a. pr. rašytuose darbuose (5). Pradedant XIX a. istoriografijai įtaką neišvengiamai darė vadinamųjų tautinių valstybių sukūrimo ar stiprinimo judėjimai, paremti lingvistiniu vienodumu tose valstybėse. Vienos vartojamos kalbos pasirinkimas buvo siejamas su politiniu valstybės vientisumu [62, 79–80]. Neišimtis ir jau minėtų šalių istoriografija.

Rusijos istorikų darbai. Dėl Rusijos tautinės politikos poreikių, sutapsusių su imperinės valdžios iniciatyva, LDK istoriją XIX a. pr. siekta įrašyti į Rusijos nacionalinį naratyvą parodant ankstesnę Lietuvos „rusiškumą“. Ši teorija, kaip pažymi Adolfas Šapoka, rėmėsi dviem esminiais – gyventojų skaičiaus ir vartotos kalbos – argumentais: teigta, jog rusų tautybės gyventojų LDK buvo dauguma (lietuvius viršijo 5–6 kartus) ir kad kanceliarijos ir raštų kalba valstybėje buvusi rusų [75, 203]. Panašiai istoriografines tendencijas vertino Zenonas Ivinskis: „politinės atmosferos ir orientacijos įtakoje nuo XIX-tojo šm. antrosios pusės rusų istorininkai savo tyrinėjimuose buvo nukrypę į rusicizmą. Iš Didž. Lietuvos kun-tės buvo padaryta „Litovsko-russkoje gosudarstvo“, iš paties Lietuvos krašto – „Zapadnaja Rossija““ [21, 5]. LDK žemių traktavimą kaip istorinės ir etninės Rusijos valdos įtvirtino

-
- (3) Kaip medžiaga tolesniems ir vėlesnio laikotarpio tyrimams buvo išleistas Jurgio Lebedžio darbas [42]. Monografinė studija galima laikyti ir K. Jablonskio darbą [47].
 - (4) Nuosekliau nagrinėta tik kauniečių kalbinė padėtis XVI a., žr. [35, 176–178]. Čia apibendrinti ir ankstesnių autoriaus tyrimų duomenys.
 - (5) Yra ir nesuinteresuotų šalių atstovų, tačiau daugiau kalbininkų, pavyzdžiui, norvego Christiano S. Stango ar italo Pietro Umberto Dini, ir kitų lingvistų tyrimų. Jie į šią apžvalgą atskirai neįtraukti.

Nikolajus Ustrialovas (1805–1870) *Rusijos istorijoje* (1837). LDK jis laikė tikromis rusų žemėmis, pasak jo, lietuvius pradingo „milžiniškoje rusų tautos masėje, negalėjo perduoti jai nei savo tikėjimo, nei savo kalbos, nes pats perėmė iš jos ir viena, ir kita. Ten viskas buvo rusiška – ir tikėjimas, ir kalba, ir visuomenės įstatymai“ [117, 16–17].

Ši koncepcija rusų istoriografijoje praktikuota pirmojoje XX a. pusėje [8, 36–39]. Jai pritarė tokie žymūs tyrėjai kaip Matviejus Liubavskis (1860–1936). Tiesa, dar XIX a. pabaigoje šis autorius, vienas pirmųjų pasirėmęs 1528 m. LDK kariuomenės surašymo duomenimis, sudarė Lietuvos žemėlapi, kuriame pažymėjo etninių lietuvių žemių apgyvendinimo tankumą bei svarbą valstybėje [106, XCV–XCVI; 105, 355–360]. Tačiau 1915 m. išėjusioje Lietuvos-Rusijos valstybės iki Liublino unijos istorinėje apybraižoje (6) jis jau teigė, kad LDK nuo pat valstybės susikūrimo pradžios buvo ne paprasta lietuviška, bet „lietuviškai rusiška“, o „rusiška (rusškąja) stichija“ joje galutinai įsivyravo XIV amžiuje. Kai kurie gediminaičiai ne tik krikštijosi rytų papročiu, bet ir tiek buvo surusėję, kad kaip Jogaila „kalbėti mokėjo tik rusiškai“. Tik po katalikybės priėmimo LDK atsivėrė „lenkiškos kultūros kelias“ [107, 16, 41, 62–63].

Sovietinė ir posovietinė Rusijos istoriografija, palyginti nemažai dėmesio skyrusi LDK, šios valstybės kalbinę padėtį nagrinėjo retai. Paminėtini tik lingvistų darbai šioje srityje [101]. Nuo 1990-ųjų dėmesys LDK apskritai nuslūgo. Senosios Lietuvos problematika, o kartu ir kalbos dalykai, šiandien lieka „privačiu reikalu“, tyrinėti juos Rusijoje nėra nei populiariu, nei madinga (7).

Lenkijos istorikų darbai. Nuo XIX a. pradžios Lenkijos istoriografijoje senoji Lietuvos istorija traktuojama kaip Lenkijos istorijos epizodas. Vertinant kalbinę padėtį laikytasi minties apie LDK prorusėniškumą dar iki krikšto ir pabrėžiami Lenkijos nuopelnai „polonizuojant ir išplėšiant LDK iš Rusijos kultūrinės įtakos“ [14, 35]. Lenkų diskurse apie Lietuvos prorusėniškumą iki XVI a. ir jį keitusią polonizaciją 1839 m. išdėstė Joachimas Lelewelis (1786–1861) *Lietuvos ir Rusijos istorijoje iki Liublino unijos*. Jo manymu, rusėnų (ruski) kalba valstybėje paplito todėl, kad Jogailaičių kanceliarija suformavo puikų šios kalbos greitrašį ir vartojo jį dažniau nei lenkišką. Analogiškai ir su LDK teise: retoriškai klausdamas: „kokia buvo lietuvių teisė“, taip pat ir atsako: „Geriau neklausk, nuskendo rusėnų masėje“. Autorius įžvelgė ankstyvą LDK polonizaciją, kai jau XVI a. lenkų kalba išstūmė rusėnų kalbą [44, 158, 167, 170, 172]. Tiesa, tarp lenkų istorikų atsirado abejojančių tokiu polonizacijos LDK ankstumu ar net manusių, kad, pavyzdžiui, dalis Baltarusijos bajorijos iš viso niekada nevartojo lenkų kaip „namų kalbos“. Kita vertus, greta šių istoriografijoje formavosi požiūris dėl dar ankstesnės, net prieš Krėvą, lenkų (belaisvių) kolonizacijos LDK, dariusios įtaką etniniams ir kalbiniais procesams (8).

-
- (6) M. Liubavskio apybraiža, nepaisant prorusiškos teorijos, buvo išversta į lietuvių kalbą [50]. 1932 m. istorikas nominuotas Vytauto Didžiojo universiteto Kaune garbės daktaru. Tačiau „toji garbė pavėlavo“: kol žinia pasiekė Maskvą, paaikšėjo, kad jis jau buvo miręs. M. Liubavskiu skirtingame straipsnyje Z. Ivinskis pažymėjo, kad nors istorikui ir teko pajusti „prorusiškumo“ atmosferą, jis visgi „nenorėjo savo mokslinį tyrimą įkinkyti politikos tarnybon“ ir, remdamasis 1528 m. kariuomenės surašymu, pirmasis „konstatavo lietuviškojo elemento persvarą“ bei įrodė, kad „Lietuvos branduolys buvo tirščiau gyvenamas už aštuonius–devynius kartus didesnius“ LDK rusiškus plotus [21, 6–7].
- (7) Sovietinio ir posovietinio periodo darbai, nagrinėjantys LDK problemas, aptartos besiformuojančios kryptys [119, 104–112; 104, 187–192].
- (8) XIX a. pirmosios pusės Tadeuszo Czackio (1765–1813) ar baltarusių kilmės prolenkiškai nusiteikusių Aleksandro Rypińskio (1811–1900) mintys bei Zygmunto Glogerio (1845–1910) nuostatos aptartos, žr. [33, 238–239].

Radikaliu polonocentrizmu išsiskyrė kultūrologo Aleksandro Brücknerio (1856–1939) ir istoriko Felikso Koneczny (1862–1949) darbai. Pagoniškai LDK kultūrai nepripažįstama jokių nuopelnų, nebent tai būtų rusėniška kultūra. Tik lenkų atnešta katalikybė, anot A. Brücknerio, išplėšė Lietuvą iš Rusios, o Jogaila nutraukė jos rusėjimą. Lietuviškai kalbėjo tik valstietis, „tiksliau žemaitis „savo nesuprantu“, kas dar Kondratovičių [Vladislavą Sirokomlę] taip žeidė kelionėse po Žemaitiją, bet tas „nesuprantu“ neturėjo jau jokio priėjimo prie dvarų ir pilių. Chodkevičiai ir Radvilos, Ostrogiškiai ir Goštautai, Kęsgailos ir Sanguškos priklausė skirtingoms tautybėms, vieni baltarusiai, kiti lietuviai, bet kalbėjo viena bendra kalba, pradžioje rusėniškai, o nuo XVI a. lenkiškai. Ir nesiskiria puiki jų lenkų kalba nuo gimtosios lenkų kalbos, gal tik kartais įterpia rusėnišką (ruski) žodelį (pvz., starynny) ar patarlę (pvz., „Pane Mykolaju soroczki nie maju“), bet taip pasitaikydavo ir Žygimantui Augustui“ [7].

Įvedęs naujas etnografinės „Letuwo“ ir valstybinės bei geografinės „Lietuvos“ (apima LDK ir Rusiją) sąvokas, F. Koneczny aiškino, jog ne viskas, kas „letuviška“, buvo „lietuviška“ ir ne kiekvienas „letuvis“ buvo „lietuvis“, nes „Letuva“ sudarė tik trečiąją „Lietuvos“ dalį. „Letuviai“ rašto neturėjo, o lotynų nemokėjo, todėl pareigybine kalba LDK buvo rusėnų kalba. Ir nors tai buvo jų valioje, „letuviai“ niekada ir nenorėjo, kad jų kalba taptų valstybine. Remdamasis J. Długoszo bei Vygando Marburgiečio kronikų žinutėmis (pvz., apie 1348 m. Strėvos mūšio dalyvius „rusėnus iš Bresto“, 1364 m. rusėnišku pavadinimą Gardiną ar tai, kad 1375 m. kryžiuočiams žygiuojant į Gardiną vietiniai juos puolė „netikėtai sušukdami rusėniškai“), F. Koneczny susiaurino „Lietuvos“ teritoriją – jai nebepriskirtos Gardino ir Bresto sritys [39, 35]. Jis išžvelgė LDK sudėties (etninės Lietuvos bei rytinės slaviškos dalies) problemą, tačiau jo įvestos naujos sąvokos nebuvo prasmingos ir, kaip matyti iš vienalaikių straipsnių Lietuvos spaudoje, tik žeidė lietuvių jausmus [53].

XX a. pradžioje pasirodė keliolika gausiais šaltiniais paremtos lenkų studijos, giliau pažvelgusios į kalbos problemą LDK. Ypač verta išskirti Jano Jakubowskio (1874–1938) darbą, gerai žinotą Lietuvoje ir net politinės įtampos su Lenkija metais išverstą į lietuvių kalbą [25; 28; 29]. Autoriaus surinktais faktais, o ypač jo išvalgomis, vėliau rėmėsi ne tik lenkų, bet praktiškai visa tarpukario Lietuvos istoriografija. J. Jakubowskis vienas pirmųjų kalbos padėtį bandė pagrįsti gyventojų tautine sudėtimi. Nors jo duomenys apie XVI a. pradžios lietuviškų (kartu su Žemaitija) ir Rusios pavietų bajorijos apylygį skaičių nėra iki galo patikimi, tačiau pasirinktas tyrimo kelias buvo perspektyvus. Lietuvoje vartotą rusėnų kalbą J. Jakubowskis įvardijo „baltarusių“ / „lenkų-baltarusių“ kalba ir į mokslinę apyvartą įtraukė 1501 m. Aleksandro Jogailaičio sekretoriaus Erazmo Cioleko citatą apie LDK vartotą (saugotą) lietuvių kalbą ir išplitusią rusėnų kalbą. J. Jakubowskio nuomone, rusėnų kalba plito ir kaip šnekamoji Jogailos dvare, o vėliau buvo perimta aukštesnių klasių. Autorius vienas pirmųjų pažymėjo, jog XVI a. pradžioje „aukštesnėms klasėms“ rusėnų kalba tapo „lietuvių“ kalba politine, o ne etnografinė prasme. Taip ją traktavo ir maskvėnai. Šia kalba rašytos dar Vytauto laikais užgimusios „tautiškai lietuviško“ turinio kronikos [27, 11, 13–14, 17], kuriose išryškinta besiformuojanti politinė LDK bajorijos savimonė. Vėlesnėje studijoje apie Gardino pavietį XVI a. autorius pagrindė, kad lenkų, ypač iš žemesniųjų sluoksnių, migracija į Lietuvą iki XVI a. buvo labai nedidelė, o XVI a. polonizacija dar neapėmė valstiečių [26, 5].

Vėlesnei lenkų ir lietuvių istoriografijai didelę įtaką padarė Jano Nepomuceno Fijałeko (1864–1936) studija. Jis surinko nemažai naujų faktų apie lietuvių kalbos vartojimą XIV–XV a. įvairiuose sluoksniuose: pradedant Jogaila, dvasininkais (lietuviškai turėję mokėti pirmieji

LDK atsikėlę vienuoliai, kai kurie bažnyčios hierarchai) ir baigiant bendresnėmis žiniomis, pvz., minėta E. Cioleko citata. Aptarti stačiatikių suvaržymai valstybėje – 1387 m. draudimas katalikams lietuviams tuoktis su stačiatikiiais rusėnais, LDK atstovų studijos Krokuvoje, lietuvių skyrimas į pareigybes [17, 64, 66, 72, 100 etc.]. Neapsiribojęs lituanistiniais faktais autorius pateikė duomenų ir apie stiprias rusėnų kalbos pozicijas XIV–XV amžiuje. Antai pagal benediktino Jono Jeronimo Prahieško (apie 1369–1440) informaciją, italų diplomatas Enėjus Silvijus Pikolomini, darbe *Apie Europą* (1458 m. pirmasis leidimas) rašęs apie Lietuvą (jos neminėjo, tai aiškėja iš bendro konteksto), pažymėjo, kad čia gyventojai kalba „slavų kalba“ (*Sermo gentis Sclavonicus est*). Nurodyta Jano Długoszo pastaba, jog gyvendami ir bendraudami su rusėnais lietuviai neteko nemažai savo pirminių bruožų, ar Martyno Kromerio žinutė, jog Jogaila suprato lenkus, nes gerai mokėjo rusėniškai. Kaip tendencingą J. N. Fijałekas vertino 1403 m. kryžiuočių ordino atstovo pranešimą, minintį rusėnų kalbos ir stačiatikių religijos vyravimą LDK (lietuviui pagoniui tenka apie 100 LDK rusėnų) (9). Svarbios žinutės apie rusėnų kalbos paplitimą tarp bajorų iš lietuviškų žemių, pvz., 1477 m. rusėniškas Adomo iš Katros (Gardino pav.) įrašas jo knygoje [17, 49–50, 53, 56, 172–173].

Nors bendra J. N. Fijałeko nuostata, kad Lenkija apkrikštijo LDK, sulaukė kritikos [19] (10), tačiau jo rasti lituanistiniais objektyviai traktuojami faktai išlieka vertingi ir plačiai naudojami istorikų. Kiek kitaip prolenkiškas subjektyvumas su gausiais faktais koreliuoja politologo Władysława Wielhorskiego (1885–1967) darbuose, skirtuose lenkų, lietuvių ir baltarusių tarpusavio santykiams nuo viduramžių iki XX a. pradžios. Autorius savotiškai sujungia prorusišką ir prolenkišką teorijas, pagoniškoje Lietuvoje matydamas tiek jos surusėjimą (dar nuo Mindaugo laikų), tiek ir sulenkėjimą (pradedant gausių lenkų belaisvių sugražinimu Gedimino laikais). Iš čia ir kita jo tezė – per krikštą polonizacija vyko daugiausia rusėniškoje terpėje, ji veikė rusėniškumu persiėmusią diduomenę [81; 82; 83].

Naujausioje lenkų istoriografijoje kalbinės LDK problemos iki XVI a. vidurio praktiškai neliečiamos (11). Dėmesio sulaukė vėlesnio laikotarpio (XVI a. vidury–XVII a.) rusėnų ir lietuvių bajorijos polonizacijos procesai (12). Ankstesniems kalbiniams pokyčiams išsiaiškinti svarbūs išlieka toliau istorikų plėtojami gyventojų etninės sudėties pokyčių, ypač istorinės demografijos, tyrimai. Dar tarpukariu tokių ėmėsi Henrykas Łowmiański (1898–1984). J. Jakubowskio išvadas jis laikė nepatikimomis, nes, pasak jo, neatsižvelgta į ponijos parengiamų karių skaičių, mat karių skaičius ir turimos žemės santykis etninėse Lietuvoje ir Baltarusijoje skyrėsi, ir tik inventorių duomenys leidžia patikslinti kariuomenės surašymo faktus dėl valstiečių skaičiaus. H. Łowmiański paskaičiavimais, XV a. lietuvių LDK buvo ne daugiau kaip 20 %. Buvo pakartota dar J. Lelewelio pasakyta tezė: lietuviams grėسė iš-tirpti „rusėnų jūroje“. Kita vertus, jis pripažino, kad nors rusėnų (daugiausia valstiečių) yra nemažai, jie neturėjo įtakos valstybėje, nes „nesuorganizuota valstiečių masė nesudarė jokios politinės jėgos“. Lietuvių kilmės bajorija Aukštaitijoje, Žemaitijoje ir lietuviškose

(9) „<...> ubi de Litauwica li(n)gva iuxta legem christianum unus baptizatur ibi fortassis bene centus secundum legem rutenicam intencionem erunt baptizati et multi de solemnioribus in Litauwia adhuc sunt Ruteni“ [10, 999].

(10) Kritikos sulaukė J. Fijałeko teiginys apie Aleksandro Jogailaičio Vilniaus vyskupui Albertui Taborui perleistas patronato teises, gausinusias lietuviškai kalbėjusių kunigų skaičių [14, 50–52]. Greičiausiai teisingai lenkų tyrėjas, teigęs, kad tokius lituanistinius veiksmus bažnyčia vykdė dėl politinių ir religinių tikslų, o ne puoselėdama lietuviybę.

(11) LDK etninių grupių tyrimų apžvalgą žr. [5, 38–50]. Šia kryptimi daugiau nuveikė kalbininkai [38; 3] ir kt.

(12) Paminėtini darbai [71; 34].

Naugarduko, Gardino bei Minsko žemėse 1528 m. sudarė apie 60 % bajorijos, o rusėnų nebuvo nei 20 % [51, 390–392, 414]. Iš viso 1528 m. LDK gyveno apie 2,7 mln. gyventojų [52, 210] (13).

Kalbinei padėčiai išsiaiškinti svarbūs lenkų tyrėjų vykdomi lenkų migracijos į Lietuvą tyrimai, istorinės geografijos studijos, pvz., Jerzy Ochmańskio (1933–1996) darbas apie etnines lietuvių ribas rytuose (iki XVI a.) ar valdančiojo elito tautinės sudėties tyrimas [58; 59; 74]. Istoriografijoje nagrinėtas reformacijos poveikis LDK rusėnų bajorijai (rusėnų kalbos vartojimo bei rusėniškos savimonės aspektu). Teigiama, jog skirtingai nei Europoje, kur reformacijos programose numatyta diegti liaudies, vietines kalbas, LDK tarp rusėnų protestantų nuo pat reformacijos judėjimo pradžios įsitvirtino lenkų kalbos vartojimas [45; 46].

Kaip matyti, lenkų istoriografija kalbinės padėties LDK klausimais nėra vieninga. Radikalioji XX a. pradžios polonocentristinė nuostata nebuvo besąlygiškai perimta vėlesnių lenkų tyrėjų. Nemažą įtaką lenkų požiūriui turėjo ne tokie šališki J. Jakubowskio ar J. N. Fijałeko darbai. Tiesa, nors ir silpstantis, lenkų istorinio vaidmens pervertinimas, polonizacijos LDK ankstinimas vis dar juntami. Šiuolaikinėje lenkų istoriografijoje konkretūs kalbinės padėties LDK klausimai nėra populiarūs, nebent jie minimi platesniuose migracijos, reformacijos ir pan. kontekstuose.

Baltarusijos istorikų darbai. Baltarusių istoriografija apie LDK vartotas kalbas labai plati. Joje galima išskirti dvi kryptis: 1) lingvistinę, nagrinėjančią rusėnų kalbą, ir 2) istorinę, kalbų vartojimą ir jų padėtį siejančią su politinėmis ir kultūrinėmis LDK sąlygomis.

Pirmoji, lingvistinė, kryptis turi gilią, XIX a. pabaigą siekiančias tradicijas ir ją reikėtų sieti su Jefimo Karskio (1861–1931) darvais. 1885 m. Maskvoje paskelbtame straipsnyje „Baltarusių kalbos garsų ir formų apžvalga“ jis nurodė baltarusių, kaip atskiros kalbos, traktavimo būtinumą. Tuo metu carinėje Rusijoje oficialiai buvo pripažįstamas tik geografinis Baltarusijos ir Ukrainos atskirumas, tad kalbiniu požiūriu J. Karskio darbas griežtė įsigalėjusius stereotipus. Išnagrinėjęs senuosius šaltinius, mokslininkas šią kalbą siūlė vadinti senąja baltarusių kalba [102]. Praktiškai tada prasidėjo ir šiandien tebesitęsianti (daugiausia baltarusių su kitų šalių lingvistais ir istorikais) diskusija dėl šios kalbos termino. Dabar baltarusių lingvistai sutartinai *Lietuvos Metrikos* kalbą vadina „senąja baltarusių“ arba naujausiuose darbuose tiesiog „rusėnų“ kalba. Baltarusių lingvistai taip pat nemažai nuveikė tyrinėdami kalbinius rusėnų kalbos aspektus: kalbos fonetiką, gramatinę sistemą ar leksiką. Nagrinėjami teritoriniai ir socialiniai dialektai [90] (14), leidžiamas istorinis kalbos žodynas [91].

Istorinė kryptimi rimtesni pokyčiai vyko paskutiniaisiais XX a. dešimtmečiais, kai išryškėjęs radikalusis nacionalizmas (žymiausias jo atstovas Nikolajus Jermolovičius) grindė ir tvirtino, neretai pervertindamas, teises į LDK. XIX a. atsiradęs „lietuvių-rusų“ (15) valstybės sandas ne tik keistas į „baltarusių-lietuvių“ valstybę, bet ji tiesiog eksproprijuota. Antai LDK kilmė su vyraujančiu slavų elementu įtvirtinta Aliesio Kravcevičiaus darbuose. LDK valstybės centras perkeliamas iš lietuvių genčių teritorijos į Nemuno vidurupį, taip

(13) J. Ochmańskio tvirtinimu, Lietuvoje 1528 m. gyveno apie 750 000 gyventojų [60]. Pasirėmęs H. Łowmiańskio duomenimis, A. Dubonis apskaičiavo, jog tarp visų LDK gyventojų lietuvių kilmės galėjo būti nuo 500 000 iki 700 000 (apie 25 % visų gyventojų) [13, 13].

(14) Plačiau apie rusėnų kalbos tyrimų kryptis žr. [98].

(15) Rusijoje ir Baltarusijoje išlieka populiarus minėtas M. Liubavskio veikalas, šiose šalyse sulaukęs pakartotinių leidimų [108].

iškelti Naugarduko ir kitų miestų vaidmenį. Teigiama, jog slavų miestai buvo sukurti baltų žemėse, todėl lietuviai perėmė valstybinę kalbą ir politinę organizaciją [103] (16). Šiandieninėje istoriografijoje ir mokomojoje baltarusių literatūroje LDK traktuojama kaip „baltarusių-lietuvių valstybė“, ne tiek dėl dominavimo politikoje, kiek dėl baltarusių demografinio, teritorinio-ekonominio bei kultūrinio, o ypač kalbinio, dominavimo [113].

Tokį panbaltarusišką istorinį-lingvistinį požiūrį į „etniniu pagrindu susiformavusią“ „valstybinę senąją baltarusių kalbą“ išdėstė lingvistas Uladzimiras Sviažynskis [115; 114] (17). Jo nuomone, pagrindiniai LDK dokumentai buvo rašyti „baltarusių kalba“, nes ir LDK centras Vilnius bei visa vaivadijos teritorija ribojosi su baltarusių etnine teritorija. Neįžvelgiama jokių senųjų ukrainiečių nuopelnų vystant šią kalbą, nes, anot U. Sviažynskio, „senąją ukrainiečių kalbą“ galima vadinti tik tuos tekstus, kurie buvo sukurti etninėje Ukrainos teritorijoje. Tokios mintys sukėlė ukrainiečių filologų kritiką [111] ir paskatino lietuvių istorikų, pirmiausia Artūro Dubonio, diskusinio straipsnio pasirodymą [12] (18).

Bandymas sušvelninti pozicijas, bent iš dalies sujungti baltarusių ir lietuvių tyrėjų nuostatas matyti pastarojo meto A. Dziarnovičiaus darbuose. Autorius kalbinę padėtį LDK aiškines vertindamas lietuvių kalbos vietą XV–XVII amžiuje. Pasiremtas žinomais J. Jakubovskio, J. N. Fijałeko ar Konstantino Jablonskio į apyvartą įtrauktais kalbiniais faktais, naujausiais lietuvių ir baltarusių istorikų bei kalbininkų darbais. Išvados kompromisinės: LDK kalbinę padėtį (iki plačiosios polonizacijos XVI a. vid.) autorius vertina kaip „diglosijų daugumą“, kai kiekvienai kalbai buvo skiriamos tam tikros socialinės funkcijos. Į konkrečios kalbos vartojimą žiūrima ganėtinai supaprastintai. A. Dziarnovičiaus nuomone, etniniai lietuviai kalbėjo lietuviškai privačioje erdvėje ir rusėniškai, „oficialia įstatymų kalba“, viešojoje erdvėje; lotynų kalba liko bažnytine, nors pamokslai sakyti ir lietuviškai; slavų teritorijų gyventojai namuose vartojo įvairius dialektus, o cerkvės kalba buvo senoji slavų kalba. Pati rusėnų kalba per XV šimtmetį patyrė nemažai pokyčių, nors iki šiol lieka ne iki galo aiškus senosios kanceliariškos ir šnekamųjų kalbų santykis [95; 96; 97].

Kalbos dalykai kaip nepagrindinis objektas paliesti ir gretutinėms (etninėms, baltarusių identifikacijos, politinės realizacijos ir pan.) problemoms skirtose gausiose baltarusių publikacijose (19).

Apibendrinant baltarusių tyrėjų darbus kalbiniame kontekste, būtina pabrėžti jų – tiek istorinių, tiek ir lingvistinių publikacijų – gausą. Atmetus įvairias variacijas skirtingų autorių darbuose, mažiausiai dėl dviejų senosios LDK kalbos dalykų sutaria Baltarusijos mokslininkai: 1) priimta ją vadinti senąja baltarusių arba rusėnų kalba, 2) pripažįstama, jog ši kalba turėjo LDK valstybinės kalbos statusą; taip pat nemažai nuveikta tiriant minėtą kalbą. Naujausiuose tyrimuose atkreiptas dėmesys ir į iki šiol baltarusių moksle ignoruotą lietuvių kalbą LDK, pripažįstant tvirtas jos pozicijas privačioje bei katalikų bažnyčios erdvėse.

Lietuvos istorikų darbai. Iki XIX a. pradžioje kilusio lituanistinio sąjūdžio lenkiškai rašę pirmieji lietuviškų nuostatų reiškiėjai pripažino LDK proruseiškumą iki krikšto

(16) Taip pat ir vėlesni šio autoriaus pasisakymai, pvz., jog XVI a. iki Liublino unijos yra „baltarusių kultūros aukso amžius“, kai visi – nuo valstiečio iki kunigaikščio kalbėjo baltarusiškai. Prieiga per internetą: http://belapan.com/archive/2009/06/19/media_litva3/ [žiūrėta 2013 04 02]. Žr. [11].

(17) Čia nurodyti ir ankstesni tyrėjo darbai.

(18) Baltarusišką straipsnio variantą žr. [100].

(19) Etninių problemų tyrimuose terminų „lietuvių“, „Lietuvos“, „rusėnų“, „Rusios“ LDK šaltiniuose aiškinimus žr. [109]. I. Marzaliuko nuomone, „lietuvių“ ir „rusėnų“ reikšmės taikytos skirtingoms etninėms grupėms, o šių kalbų supriešinimas matomas tik Vilniaus, Trakų ir Gardino miestų teismų knygoje. Apie šių terminų reikšmes žr. [93 (plati literatūros šiuo klausimu apžvalga); 94].

ir Lenkijos nuopelnus „polonizuojant ir išplėšiant LDK iš Rusios kultūrinės įtakos“ [14, 35]. LDK laikų lietuvių kalbos ir kultūros puoselėtojo jėzuito Pranciškaus Ksavero Bogušo (1746–1823) studijoje apie lietuvių tautos ir kalbos kilmę nurodoma, kad Lietuvos kunigaikščiai, užkariavę Baltą Rusiją, pasirinko rusėnų (*ruski*) kalbą ir įvedė ją ne tik dvare, bet ir teismuose, tik korespondencija su užsieniu likusi lotyniška. O per krikštą į LDK atėjo lenkų kalba: „Vladislovas, pirmas savo valdinių apaštalas, turėjo juos pats mokyti lietuviškai tikėjimo pagrindų“, tačiau jo atsivežti dvasininkai lietuviškai nemokėjo. Dėl to lietuvių kalba, kuria „kalbėjo Kęstutis, Mindaugas, Vytautas, Vladislovas ir visa saldžios atminties Jogailaičių šeima, kasdien gęsta“ [6, 2, 203–204].

XIX a. pradžioje kilęs lituanistinis sąjūdis ir lietuvių kalbos aukštinimas [54, 293–298] veikė amžiaus pabaigoje nacionalizmo dvasia besiformuojančią lietuvių istorinę raštiją. Jau pirmajame 1883 m. lietuvių kalba išėjusiam *Aušros* numeryje iškelta lingvistinio nacionalizmo kaip pagrindinio lietuvių kultūros tikslo (turint politinės autonomijos teises Rusijos sudėtyje) linija [16, 277–279]. Tačiau kalbos pripažinimas svarbiausiu tautiškuo kriterijumi skatino atsisakyti didžios dalies LDK tradicijų. Pirmiausia tapo svarbi iki-krikščioniška LDK istorija, kada, kaip manyta, kalbėta lietuviškai ir valstybę valdė lietuviai. Ypač akcentuota lietuviškai kalbanti Vytauto šeimyna (Kęstučio, Birutės ir Vytauto trejybė), o su tam tikromis išlygomis dar ir laikai iki Liublino unijos. Kartu tarp tų pačių aušrininkų formavosi nuosaikesnės pozicijos vertinant bendrą prolietuvišką nusiteikimą. Todėl 1884 m. tarp prakilnių vyrų Jono Šliūpo (1861–1944) išvardyti XIX a. autoriai: „Mickeviczius, Noru-toviczius, Lelevelis, Kundraitis, Juzumaviczius, Norbutas, Kraszauskas“, kurie „budami bajorais, sulenkėjusiais lietuviais, jautė lietuviškai ir mislijo, norint rasze lenkiszka“ (20). Dar 1888 m. lietuviškai skaitanti visuomenė galėjo susipažinti su lietuvių kalbą XVI a. aukštiniu Mykolo Lietuivio veikalu [4, 203–205, 211–212, 219–220, 228–231]. Taip XIX–XX a. sandūroje veikiant įvairiems veiksniams susiformavo platesnis lietuviškos tapatybės apibrėžimas. Todėl ir tarpukario kritinės istoriografijos atstovai Lietuvos istorijoje ėmėsi ieškoti ne tiek lietuviškai kalbėjusiųjų, kiek apskritai lietuvių, „dirbusių savo krašto labui, savajai tautai, nors ir nekalbėjusių savo tėvų kalba“ [69; 70]. Visgi tautinio individualumo paieškos jungė ir kalbos klausimus, kurie tapo ypač aktualūs praradus Vilniaus kraštą.

Vienas pirmųjų profesionaliai analizavusių kalbinę ir tautinę padėtį XV–XVI a. LDK buvo Augustinas Voldemaras (1883–1942) [92]. Jis pripažino didelę rusėnų (juos vadino rusais) įtaką valstybės santvarkai ir lietuvių tautos vidaus gyvenime dar iki krikšto teigdamas, kad jau iki tol lietuvių diduomenė buvo spėjusi surusėti. Krikštas išsprendė „amžius trukusią kovą tarp rytų ir vakarų“ pastarųjų naudai, o XV–XVI a. vykusį polonizaciją buvo ankstesnio nutautėjimo proceso tąsa. Pateikęs duomenų apie menkas lietuvių kalbos pozicijas XV–XVI a., jis teigė, jog „lituanistinės priemonės“, kaip antai reikalavimai turėti lietuviškai mokančius kunigus, buvo negausios, apsauginio pobūdžio ir reikėsi silpnai. A. Voldemaras vienas pirmųjų padarė išvadą apie kalbiniu požiūriu nutautėjusią, tačiau politine prasme lietuviška išlikusią LDK lietuvių kilmės bajoriją. Šį procesą jis įžvelgė nuo XV a. antrosios pusės, kai nacionaliniai lietuvių interesai galutinai nusileido valstybiniais, o valdančioji buvusi lietuviška „partija“ palaipsniui tapo politine.

Tarp ankstyvųjų tarpukario lietuvių istorinių darbų, skirtų kalbinei problematikai, yra dvi teisininko Petro Klimo (1891–1969) istorinės apžvalgos. Kad šis klausimas autoriui buvo svarbus, rodo tekstų apimtys: vos 62 p. knygelėje apie Lietuvos gyventojus ir valstybės sienas

(20) Citata iš Jono Šliūpo *Aušroje* paskelbto straipsnio, cit. pagal [54, 297–298]. Panašios mintys išdėstytos, žr. [4, 211–212].

kalbinei padėčiai skirta net 20 puslapių. Pasiremta naujausia lenkų ir rusų istoriografija, A. Voldemaro ir ypač plačiai – M. Liubavskio bei J. Jakubowskio darbais. Naujais faktais P. Klimas istoriografijos nepapildė, tačiau pritaikė ir išplėtojo J. Jakubowskio teoriją. Oficialia rašto kalba Lietuvoje, „lietuvių valdovams jau iš pat pradžių apėmus žymius rusų kunigaikščių plotus“, jis vadino „senąją slavų (slavėnų) bažnytinę kalbą“. Nepripažino, kad tai baltarusių kalba, nes kalbos atsiskyrimą nuo kitų tarmių matė nuo XIII a. (pagal J. Karskį). Skirtinga buvusi rašomoji ir šnekamoji kalba, o raštų kalba neturėjusi platesnės tautinės ir kultūrinės reikšmės, nes „patys raštai nebuvo virtę plačiu visuomenės reiškiniu“. Vadovaujančias pozicijas valstybėje dėl gyventojų tankumo ir įtakos „valstybės taryboje“ išlaikė lietuviai, o evoliucionavusi slavėnų kalba, anot P. Klimo, gavo „lietuvių kalbos vardą“. Kadangi šią kalbą parėmė „valdomieji luomai“, pati Lietuva atrodė kaip slavų arba rusų šalis, tačiau tai nereikšė nutautėjimo: „kad ir rusiškai rašydami arba šnekėdami, lietuviai niekad rusais nesivadina, <...> priešingai, visi slavai valstybėje eina „lietuviais““. Krašto nepaveikė ir po krikšto prasidėjusi polonizacija. Sekdamas 1595 m. popiežiaus pasiuntinio pranešimu P. Klimas teigė, kad lenkų kunigai nemokėjo lietuviškai ir buvo „žmonėms visai nenaudingi“, o lenkų kalbą perėmusi bajorija „visuomet reiškė savo atskirą patriotizmą“ [36, 11–30; 37, 21–28].

1928 m. *Vilniaus aide* pasirodęs redakcijos vardu parašytas straipsnis „Lietuvos Metrika“ atskirai nenagrinėjo šio Maskvoje saugoto svarbaus šaltinio kalbos, nors buvo pažymėta, kad 1777 m. buvo pavesta „Kasakauskui knygas, rašytas rusų raidėmis, parašyti lotynų raidėmis“ [49]. Faktinės svarbos neprarado 1932 m. kunigo Florijono Nevieros (1896–1976) publikacija, teigusi, kad XVI a. antroje pusėje–XVII a. tarp Lietuvos vienuolių pranciškonų observantų (bernardinų) buvo ne tik kalbančių lietuviškai, bet ir gynusių šios kalbos teises (21).

Valstybinės LDK kalbos poziciją rusėnų kalbai pripažino Adolfas Šapoka (1906–1961), tačiau ir jis nieko originalaus nepasakė, rėmėsi tais pačiais J. Jakubowskio bei P. Klimo darbais. Dėl Lietuvos išsiplėtimo „ligi Maskvos ir ligi pat Juodųjų jūrų“ pagoniška ir Europos kultūros laimėjimų labai mažai perėmusi Lietuva, anot istoriko, „nebuvo pasisavinusi nė rašto“. Jai teko imti „nukariautų rusiškų žemių raštą“, bet jie rašė ne savąja, o savotiška tikybos knygų, arba bažnytinę, kalbą. Šią kalbą A. Šapoka vadina „specialia raštų kalba, kuria niekas gyvas nekalbėjo, kaip niekas nekalbėjo tuo pat laiku Vakarų Europoje visur raštuose vartojama lotynų kalba. Tai buvo tik raštų ir labiausiai kanceliarijos raštų kalba. Lietuvoje ji išsilaukė net iki 17 amž. galo, kada įsigalėjo lenkiškoji“. Pažymėtas skirtumas tarp šios kalbos ir Maskvoje vartojamos: „rusišką kalbą Lietuvoje vartojamą Maskvos rusai kartais vadindavo „lietuviška““. Platesnį jau ir smulkiosios bajorijos sulenkėjimą A. Šapoka įžvelgė po Liublino unijos [75; 76].

Reikšmingų naujų istorinių faktų apie platų lietuvių kalbos vartojimą XIV–XVI a. į mokslinę apyvertą įvedė Jonas Matusas (1899–1962). Tiesa, ne visuomet jie buvo kritiškai įvertinti ar interpretuoti. Vis dėlto jais pasinaudojo vėlesnė lietuvių istoriografija. Tarp tokių reikia paminėti J. Matuso užfiksuotą Petro Dusburgiečio nuorodą, kad 1303 m. Lenkiją puldami lietuviai pasiėmė lenkiškai mokantį vertėją, o apie Gedimino mokėjimą lietuviškai liudija jo laiško popiežiui istorija. Jogailos lietuvių kalbos žinias (lietuviškai išvertė „Tėve mūsų“) patvirtina, anot istoriko, 1434 m. liepos 11 d. Mikalojaus Kozlovskio laidotuvių

(21) 1654 m. bernardinai skundėsi, kad lenkai nesilaiko 1570 m. susitarimo dėl bendro provincijos tvarkymo, provincijolo patarėju paskirtas ne lietuvis (gimęs Lietuvoje ir mokantis lietuvių kalbą), bet čia apsigyvenęs asmuo [57].

pamokslas Bazelyje, o Vytauto – jau klasikiniu tapęs Žemaitijos ir Aukštaitijos terminų aiškinimas 1420 metais. Pasiremta ir lenkų istoriko Stanisławo Smolkos mintimi, jog kai kurios laiškus Vytautas diktavo lietuviškai. Vilniaus vyskupo Mikalojaus mokėjimą žemaitiškai XV a. pradžioje, anot J. Matuso, liudijo pranešimas Konstanco bažnytiniam susirinkimui ar riterio Ghillebert'o de Lannoy pastaba, kad „lietuviai turi atskirą kalbą“.

J. Matuso nuomone, lietuvių kalbą mokėjo net Ordino vadovai. Taip teigdamas rėmėsi 1430 m. Vytauto laišku iš Daugų magistrui Henrichui Holtui. Jis kviestas atvykti, nes „gerai pažįsta mūsų krašto papročius, moka jo kalbą ir dėl to gerai gali susikalbėti su mūsų šiais“. Pasak laiško leidėjo Antonio Prochaskos, Vytautas kvietė maršalą atvykti, „kadangi mokas lietuviškai“. Nei A. Prochaska, nei J. Matusas nesuabejojo, kad laiške aptariama „krašto kalba“ yra būtent lietuvių. 1446 m. lenkų bajorų įsipareigojimas Kazimiero Jogailaičio dvarė „laikyti namiškius – palydovus bikokios kalbos“, anot J. Matuso, irgi reiškė tik lietuvių kalbą, nes 1452 m. Zbignevas Olesnickis valdovui prikašėjo, kad kambariuose laikas vien „lietuvius“. Kad dar XV a. antrojoje pusėje lietuvių kalba buvo „perdaug realus veiksnys“, istoriko nuomone, rodo J. Długoszo įrašytas lietuviškas sakiny, kurį pasakė žemaičiai, nenorėdami pasiduoti vokiečiams: „Vakkis ahridlis“. Sakinio neaiškumas motyvuojamas tuo, jog jį užrašė lietuviškai nemokėjęs asmuo, be to, šnekamoji kalba skyrėsi nuo rašytinės. Tačiau Motiejaus Strijkovskio 1577 m. lietuviški įrašai jau suprantami: „matyti, Varniuose viešpatavo tam tikra dvasia, jei lenkas Stryjkauskas, čia begyvendamas išmoko lietuviškai ir į „Kroniką“ prikašėjo lietuviškų vardų ir ištisų sakinių“. Pateikta ir E. Cioleko citata ar 1595–1597 m. į LDK atvykusio popiežiaus atstovo Aleksandro Kumulėjaus reikalavimas įvesti lietuvių kalbą Vilniaus Akademijoje [55; 56].

Lietuvių kalbos padėties LDK aspektu svarbus buvo 1939 m. paskelbtas Konstantino Avižonio (1909–1969) darbas apie lietuvių kilmės iš romėnų teoriją [2]. Visgi ryškias kalbų vaidmens permainas senojoje LDK rodo 1935–1941 m. parengtas ir 1941 m. išleistas Konstantino Jablonskio (1892–1960) darbas *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje* [47]. Šioje ir dar neskelbtoje papildymų medžiagoje suregistruota per 400 lietuvių kilmės žodžių, pavartotų rusėnų kalbos raštinių. Tai ne tik platesnis lietuvių kalbinės teritorijos ir lietuvių įtakos kaimyninėms kalboms fiksavimas, bet ir naujų gairių tyrimams numatymas. Tiesa, kaip rodo naujais kalbininkų darbai tiriant lituanizmus dabartinėje baltarusių kalboje, ne visus istoriko K. Jablonskio surinktus lietuvių kilmės žodžius galima tokiais laikyti (22). Į mokslinę apyvertą jis taip pat įvedė faktų, rodančių lietuvių kalbos vartojimą XVI a. pirmojoje pusėje „ne tik namų reikalams, bet ir valdžios įstaigose, ir bažnyčiose, ir mokyklose“. Tarp tokių paskelbtų tik 1973 m. ir istoriografijoje jau įsitvirtinusių (23) yra: 1492 m. Gdansko pasiuntinių pranešimo (apie LDK diduomenės vartotą lietuvių kalbą viešuosiuose pasitarimuose) komentaras apie lietuviškai sakytus pamokslus Šv. Jono bažnyčioje 1521 m.; Abraomo Kulviečio prašymas 1545 m. jam mirus giedoti lietuviškai; duomenys apie XVI a. pradžioje lietuviškai mokėjusius katalikų kunigus (Žiezmaruose) ir kt. (24). Kai kurios K. Jablonskio išvados pernelyg griežtos. Šiandien sunku sutikti su

(22) Vincas Urbutis kaip neabejotinai lituanizmus dabartinėje baltarusių kalboje išskiria apie 100 žodžių, vos per 30 jų esą iš senesniojo sluoksnio lituanizmų [78]. Lituanizmų baltarusių kalboje tyrimų apibendrinimą žr. [73].

(23) K. Jablonskio darbų santrauka galima laikyti Petro Joniko darbą [30, 49–109]. Valstybine LDK kalba vadinama „rusų“ arba „rutėnų“ kalba ir teigiama, jog diduomenė XVI a. pr. nešnekėjo rutėniškai, tai rodo lietuviški terminai ir žodžiai LDK raštuose.

(24) Medžiagą apie lietuvių kalbos vartojimą XV–XVI a. LDK K. Jablonskis daugiausia rinko tarpukariu. 1960 m. publikavo Prūsijos valdžios įsakymų lietuviams valstiečiams rinkinį [64].

autorius mintimi, kad iki XVI a. vidurio plačiai vartotas „rusiškas raštas“ dar nerodė, jog LDK bajorija, „kuriuos reikalais daugiausia tie raštai buvo rašomi ne pačių bajorų, bet profesionalų raštininkų, būtų kalbėjusi ta kalba arba bent būtų mokėjusi rusiškos raštų kalbos arba šnekamosios gudų ar ukrainiečių kalbos“ [23, 275]. Arba su teze, jog „rusiškų aktų kalba“ nebuvo šnekamoji, o tik aktų kalba, kilusi iš bulgarų kalbos [24, 223].

Ne tiek kategoriškas buvo kalbinę padėtį XVI–XVII a. LDK 1953 m. vertinęs Z. Ivinskis (1908–1971). Jo manymu, nepaisant pavienių faktų, „viešasis gyvenimas labiau ėjo lietuvių kalbos nepaisymo keliu“, ir ji negavo „jokių teisių valstybėje“. Tačiau bažnyčioje lietuvių kalba „vis tik įkėlė koją, ir čia buvo naudojama sielovadai, ypač XVII a.“ Svarbu, jog Z. Ivinskio pateikti duomenys apie minėto laikotarpio lietuviškus pamokslus ir juos sakiusius vienuolius, lietuviškas giesmes, vietinių kunigų rengimą pagrįsti naujais, ypač Romos archyvuose rastais istoriniais šaltiniais [20] neperaranda vertės.

Tad iš esmės tarpukario Lietuvoje tvirtėjo lituanocentristinė samprata apie lietuvių kalbos reikšmę viešajame LDK gyvenime tarp visų luomų ir daugelyje gyvenimo sričių (teismai, mokykla, bažnyčia) iki pat XVI a. pabaigos. Daugelis autorių rusų / rusišką / slavų kalbą vadino valstybine ir manė, kad ji buvo tik rašto, bet ne šnekamoji kalba. Lietuvių kilmės bajorija (nekalbant apie kitus luomus) jos nemokėjo ir ja nešnekėjo. Jų rastus faktus naudojo ir minėtus teorinius samprotavimus toliau plėtojo ir plėtoja sovietmečio bei šiandieninė Lietuvos istoriografija, kalbos istorikai.

Bene nuosekliausiai tokie teiginiai išdėstyti Zigmo Zinkevičiaus darbuose. Pasak jo, tiek iki XVI a., o iš dalies ir vėliau, etnografinėje Lietuvoje lietuvių kalba buvo ne tik visų sluoksnių gyventojų namų ar privataus gyvenimo kalba, bet ir plačiai vartota viešiesiems reikalams (valdžios įstaigose, bažnyčioje bei mokykloje) šnekamoji, o ne raštinių kalba [84, 12–15, 24–27; 88, 61–62; 85, 152–156; 86, 85, 91–92] (25). Anot šiai minčiai pritariančio Artūro Dubonio, XV a. pab.–XVI a. pirmojoje pusėje lietuvių kalba tampa „lengviausiai lietuviškumą apibrėžiančiu kriterijumi, <...> turėjusiu sutelkti tautą prieš svetimus rusėnus ir lenkus“, ir iki XVI a. antrosios pusės šią kalbą „galima vadinti *lingua franca* lietuviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vaivadijose ir Žemaitijos seniūnijoje“ [14, 38, 57]. Taigi lituanocentristiniuose darbuose toliau grindžiami teiginiai apie stiprias ar net stipriausias (administravimo srityje) lietuvių kalbos pozicijas iki XVI a. vidurio. Rusėnų kalbai nepripažįstamas valstybinės kalbos statusas (26), teigiant, kad ji tebuvo bendra (kartu su lotynų) kalba. Tačiau valstybinės ir bendros kalbos statusai aptariamuoju laikotarpiu tėra dirbtinės sąvokos, o pažvelgus giliau, savo esme reiškiančios tą patį – stiprias rusėnų kalbos pozicijas viešajame visos LDK gyvenime.

Jau sovietmečiu Lietuvos istoriografijoje funkcionavo rusėniški Lietuvos metraščiai [32; 48], gerai žinota apie šia kalba rašytą *Lietuvos Metriką* ar Lietuvos Statutus, tačiau

(25) Atskirai tirtas Vilniaus lietuviškumas XVII a. pr. pagal lietuviškas pavardes, lietuviškus pamokslus Šv. Jono bažnyčioje ir kitus faktus; padaryta išvada, jog mieste XVI a. pab.–XVII a. pr. plačiai skambėjo lietuvių kalba [84, 26–27]. Apie viešajame Kauno miesto gyvenime XVI a. pirmojoje pusėje vartotą lietuvių kalbą žr. [35, 176–178].

(26) A. Dubonio manymu, „senosios baltarusių kalbos“ įvardijimas valstybine LDK kalba yra „metodinė klaida“, nes rašto kalba dar nėra šnekamoji, „ir ne valstybinė, nes Lietuvoje prie valstybinių tektų priskirti lotynų ir lenkų“. *II ir III Lietuvos Statutuose* įvestus reikalavimus raštvedybą teismuose vykdyti rusėniškai autorius laiko ne „senbaltarusių kalbos paskelbimu valstybine LDK“ kalba, bet „konstatavimą, kad rusų kalba išlieka oficialia krašto rašomąja“ [12, 473, 476; 100]. 2004 m. baltarusiškame straipsnio variante teigiama, jog „valstybinės kalbos LDK paprasčiausiai nebuvo. Tokios kalbos paieškas galima pavadinti anachronistiniu tyrimų metodu“ [99, 219].

lietuvių lingvistai, nenorėdami pripažinti didesnio baltarusių vaidmens LDK, rusėnų kalbos įvardijimui rinkosi „kanceliarinės slavų kalbos“ terminą (27). Įvardijamos dvi tokio pasirinkimo priežastys: 1) tam tikro masto kalbos dirbtinumas ir 2) tai, kad „senosios baltarusių kalbos“ bruožus ši kalba įgijo tik vėlyvoje paminklų studijoje, nes ankstyvajai nebūdingos gudų kalbos ypatybės. Ji kilusi iš senosios bažnytinės slavų kalbos [87; 89]. Todėl ir ankstesnėje sovietinėje literatūroje, pvz., Jono Palionio [61, 10], Jurgio Lebedžio (1913–1970) [43, 60–79] ar Marcelino Ročkos (1912–1983), dar vartotus „rusų / senosios rusų / senosios baltarusių“ ir pan. terminus nuo 8-ojo dešimtmečio ėmė keisti „kanceliarinės slavų kalbos“ terminas (28). Antai leisdami (po mirties) M. Ročkos darbus įvairiose epochose leidėjai rinkosi skirtingus terminus. 1988 m. studijoje apie Mykolą Lietuvį tyrėjo vartotas terminas buvo keistas į „LDK kanceliarinės slavų kalbos“ terminą [66], o štai 2002 m. M. Ročkos *Raštuose* paliktas nekeistas, nors, anot parengėjo, „šiandien ji yra vadinama *gudų kalba*“ [67]. Iš tiesų pastaruoju metu Lietuvoje matyti „rusėnų (gudų)“ kalbos termino įsitvirtinimo tendencijos (29).

Lieka aptarti dar vieną, nuosaikesnį, lietuviškosios pusės požiūrį į LDK vartotas kalbas, ypač rusėnų kalbą. Atmetęs K. Jablonskio ir Z. Zinkevičiaus koncepcijas dėl rusėnų kalbos kilmės ir termino, Levas Vladimirovas (1912–1999) rusėnų kalbą vadino senąja baltarusių kalba. Jo manymu, ši kalba per ilgą procesą susiformavo iš rytų slavų (senosios rusų) ir bažnytinės slavų tradicijos, išvelgta joje ir vietinių gyvųjų kalbų (Šiaurės Voluinės ir Pietų Baltarusijos) žymių. Senoji baltarusių kalba buvo ne kažkokia dirbtinė, sunorminta vien rašto (valstybinių dokumentų), bet ir šnekamoji kalba visoje LDK. Logiška L. Vladimirovo įžvalga, jog ir tose teritorijose, kur gyventojai kalbėjo nerusiškai, dėl įvestos bendros teisės „kiekvienas šlėkta turėjo žinoti LDK statutą, kuriame buvo nusakytos jo privilegijos ir teisės, vadinasi, ir suprasti tą kalbą, kuria statutas buvo surašytas“. Rusėnų kalbos paplitimą XVI a. pradžioje rodo autorius cituojamas Jono Kazimiero Paškevičiaus eilėraštis *I Lietuvos Statuto* redakcijoje (Slucko nuoraše). Kaip vienas iš argumentų pasitelktas ir XIV–XV a. Lietuvos totorių asimiliacijos pavyzdys. Pastarieji, pamiršę savo kalbą, perėmė baltarusių. Kas kita, jog autorius neatsižvelgė į bendrą bajorijos raštingumo lygį, mažinusį rusėnų kalbos suvokimą tarp beraščių lietuvių kilmės bajorų [79].

Panašios pozicijos laikėsi Stanislovas Lazutka (1923–2009). Pagal publikuojamos 1528–1547 m. teismų knygos medžiagą (rusėniškai raštininkų įrašytą bajorų iš Minsko, Kobrino pavietų bei Žemaitijos tiesioginę kalbą), istorikas padarė išvadą, kad ši kalba buvo „gyva, liaudiška eilinių bajorų, o kartais ir valstiečių kalba“. Ji buvusi neabejotinai ir „oficiali kanceliarinė Lietuvos valstybės“, ir visuomeninio bendravimo kalba. Ją mokėjo „ponai, šlėkta, miestiečiai ir, matyt, net kai kurie valstiečiai“ [22, CXIX–CXXII] (30). Tačiau jis nepritarė baltarusių tyrėjų nuomonei, be išlygų tapatinusiai rusėnų kalbą su baltarusių

(27) Laikomasi norvegų lingvisto Christiano S. Stango (1900–1977) pasiūlymo, išdėstyto monografijoje *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanceliarijos vakarinių rusų kalba* [72].

(28) Dėl rusėnų kalbos pavadinimo variacijų žr. [65, 22 (apžvelgta ankstesnė literatūra šiuo klausimu); 15, 282–283].

(29) Rusėnų kalbos formavimąsi dabartiniai Lietuvos kalbininkai mato nuo XV a. vidurio. Ši kalba tvirtinasi konkuruodama su bažnytinė slavų kalba. Pirmieji tokie tekstai atsirado XV a. vid., o seniausi rusėniški teisiniai aktai datuojami XIV a. pab. [77]. Taip pat teigiama, jog rusėnų kalba formavosi veikiami kelių tarmių ir kalbų, didelę įtaką pradžioje jai darė Voluinės krašto (centras – Luckas) šnekamoji kalba, vėliau – Bresto–Naugarduko ruožo šnekamoji kalba [63, 305; 110].

(30) Manoma, jog rusėnų kalba buvo ne tik kanceliarinė, ją vartojo aukštesnieji LDK sluoksniai, kalbėta ja net Žemaitijoje [41].

(neatskiriant jos nuo šiuolaikinės). S. Lazutka siūlė ją vadinti senąja baltarusių kalba [40, 16–20], kadangi Metrikos ir Statutų bei šiandieninė baltarusių – dvi skirtingos kalbos. Tiesioginio tęstinumo tarp literatūrinės (bendrinės) ukrainiečių (nuo XVIII a.) ir baltarusių (nuo XIX a. antrosios pusės) kalbų, susiformavusių savo tarmių pagrindu, bei XV–XVII a. „gudų rašto interdialekto“ nemato ir Edvardas Gudavičius. Anot istoriko, neturinti valstybingumo „gudų“ (rusėnų) tauta ir kalba formavosi XV–XVII amžiuje. Už LDK ribų gudai buvo „lietuviai“, LDK viduje – „rusai, rusėnai“. Patys gudai manė šneką ir rašą „rusų kalba“, o maskvėnai šią kalbą vadino „lietuvių“. Tačiau įvertinus rašto ir šnekamosios kalbų tarpusavio ryšį, matyti, kad XV a. pabaigoje susiformavo rašto interdialektas, nors ir veikiamas gudų tarmių, tačiau nesusiliejęs su šnekamąja kalba [18].

Taigi lietuvių istorikų darbai dėl kalbinės LDK padėties faktologiniu požiūriu primena nuo kalno viršūnės besiridenančią gniūžtę, naujausiuose darbuose tampančią ir visa faktų lavina, tačiau teoriniu lygmeniu lietuviška pozicija anaipol nėra vieninga. Greita tebeplėtojamo lituanocentristinio kalbinės padėties LDK modelio (tarpukario tyrėjai Z. Zinkevičius, A. Dubonis) galima išskirti neutralesnį (31) (A. Voldemaras, Z. Ivinskis, J. Palionis, M. Ročka) ir nuosaikųjį, turintį nemažai sąlyčio taškų su baltarusių tyrimais (L. Vladimirovas, S. Lazutka, E. Gudavičius), tačiau ir šių autorių nuomonė nėra vieninga. Pripažįstama, kad rusėnų / senoji baltarusių / gudų kalba buvo oficiali valstybės kalba (S. Lazutka), vartota ir etninėje Lietuvoje (kaip šnekamoji – pagal S. Lazutką, tik iš dalies – pagal E. Gudavičių ir Ireną Valikonytę) (32), tačiau pabrėžiant, jog ši kalba ir dabartinė baltarusių kalba yra dvi skirtingos kalbos.

IŠVADOS

1. LDK kalbinė padėtis iki XVI a. vidurio – lingvistinės sąlygos valstybėje, vartotos kalbos, jų tarpusavio santykiai, bendrinės ar valstybinės kalbų statuso pagrindimas, kalbos įvardijimo terminai – daugiausia tyrinėti XIX–XXI a. pradžios Rusijos, Lenkijos, Baltarusijos ir Lietuvos istorikų bei lingvistų darbuose. Kalbinei padėčiai aptarti skirta gausi istoriografija. Nors pastaruojų metu diskusijos tarp atskirų šalių mokslininkų netyla, tačiau pastebimos tendencijos į kalbinę padėtį pažvelgti nešališkai.

2. XIX–XX a. pirmosios pusės rusų istorikai stengėsi atskleisti kalbinį LDK „rusiškumą“. Sovietinėje ir šiandieninėje rusų istoriografijoje kalbinės padėties senojoje Lietuvoje dalykai nėra populiarūs. Jie palikti lingvistų kompetencijai.

3. Ankstyvoji lenkų istoriografija įtvirtino polonocentristines nuostatas dėl lenkų vaidmens nutraukiant LDK surusėjimą. Mažiau šališki XX a. pradžios autoriai, kaip antai J. Jakubowski ar J. N. Fijałekas, į mokslinę apyvertą įtraukė nemažai reikšmingų, ypač lituanistinių, faktų, buvo padarytos svarbios išvalgos dėl LDK bajorijos tautinės / valstybinės savimonės. Visa tai plačiai panaudota vėlesniuose lenkų, baltarusių ir lietuvių tyrėjų darbuose. Naujausioje lenkų istoriografijoje kalbinės padėties LDK klausimai sprendžiami platesniuose migracijos, reformacijos ir pan. kontekstuose.

4. Darbų gausa ypač išsiskiria baltarusių istoriografija. Joje pabrėžiamas rusėnų dominavimas LDK demografijos, teritorijos aspektu, taip pat ekonominis ir kultūrinis, o ypač

(31) Rusėnų, lietuvių ir lenkų kaip nacionalinių kalbų santykį su bažnytinėmis lotynų ir graikų kalbomis XVI–XVII a. LDK įdomiai aptarė V. Ališauskas [1].

(32) Tokios autorių nuostatos ryškėja traktuojant A. Dubonio nuorodą dėl 1535 m. Žemaitijos bajorų skundo. Žemaitijos bajorų pareiškimą, jog jie „gerai nemoka rusėniškai“, autoriai vertina kaip nors ir prastą, bet vis dėlto šios kalbos mokėjimą [112, 65].

kalbinis. Baltarusių tyrėjai vartoja „senosios baltarusių“ arba „rusėnų“ kalbos terminus ir pabrėžia išskirtinį valstybinį šios kalbos statusą valstybėje. Naujausiuose darbuose atkreiptas dėmesys į lietuvių kalbos padėtį LDK, jos pozicijas privačioje bei Katalikų Bažnyčios erdvėse.

5. Ankstyvajai lietuvių istoriografijai būdinga lituanocentristinė samprata dėl lietuvių kalbos vietos LDK iki XVI a. pabaigos. „Rusų / rusiškai / slavų“ kalbai pripažįstamas valstybinės kalbos statusas, bet manyta, kad ji tebuvo rašto, o ne šnekamoji kalba, jos nemokėjo ir ja nešnekėjo lietuvių kilmės bajorija, nekalbant apie kitus luomus (A. Šapoka, K. Jablonskis). Rusėnai šioje istoriografijoje liko nepastebėti (J. Matusas). Stiprias ar net stipriausias (administravimo srityje) lietuvių kalbos pozicijas etnografinėje Lietuvoje mato, tačiau rusėnų kalbai valstybinės kalbos statuso nepripažįsta šiandieniniai tyrėjai (Z. Zinkevičius – rusėnų tik kaip rašto kalba, A. Dubonis – rusėnų ir lotynų kaip bendros kalbos). Kai kurie tyrėjai išvelgia didesnę rusėnų kalbos įtaką, teigdami, jog ji buvo ne tik rašto, bet ir šnekamoji (L. Vladimirovas), vartota ir etninėje Lietuvoje (daugiausiai S. Lazutka), o LDK vartota „rusėnų“ ir dabartinė baltarusių – tai dvi skirtingos kalbos (E. Gudavičius). „Rusėnų / gudų“ termino tvirtinimasis naujausiuose lietuvių tyrimuose rodo besikeičiantį požiūrį į šią svarbią LDK gyventojų dalį ir jų kalbą.

Gauta 2013 05 14

Priimta 2013 09 05

Literatūra ir šaltiniai

- [1] ALIŠAUSKAS, Vytautas. Šventosios kalbos ir šventieji raidynai. Pastabos apie jų statusą ir funkcionavimą LDK. *Lietuvų katalikų mokslo akademijos metraštis*. Vilnius, 2010, t. 33, p. 214, 226–227 etc.
- [2] AVIŽONIS, Konstantinas. *Lietuvių kilimo iš romėnų teorija XV ir XVI a.* Kaunas, 1939.
- [3] *Balto-słowiańskie związki językowe*. Wrocław, 1990.
- [4] BEVARDIS, V. [P. Matulionis]. Kas mus gaišino. Peržvelgimas veikalų „De moribus tartarorum, litvanorum et moscorum“, rašyto jau po 1544 m. per „Lietuvi Mikoluna“. Bazilejuškoio išdavimo 1615“. *Lietuviškasis balsas*, 1888, p. 209–212.
- [5] BŁASZCZYK, Grzegorz. *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Poznań, 2012.
- [6] BOHUSZ, X. *O początkach narodu i języka litewskiego*. Warszawa, 1808.
- [7] BRÜCKNER, Aleksandr. Wpływy polskie na Litwie i w Słowiańszczyźnie wschodniej. *Polska w kulturze powszechnej*. Red. F. Koneczny. Kraków, 1918, s. 153–166.
- [8] BUMBLAUSKAS, Alfredas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos paveldo „dalybos“ ir „Litva / Lietuva“ distinkcijos koncertas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*. Sudarė A. Bumblauskas ir kt. Vilnius, 2008, p. 15–65.
- [9] CLANCHY, M. T. *From Memory to Written Record. England 1066–1307*. 3rd ed. Wiley-Blackwell, 2013.
- [10] *Codex epistolaris Vitoldi Magni ducis Lithuaniae: 1376–1430*. Ed. A. Prochaska. Cracoviae, 1882.
- [11] DUBONIS, Artūras. Lietuvių kalba: poreikis ir vartojimo mastai (XV a. antra pusė – XVI a. pirmą pusę). *Naujasis Židinys-Aidai*, 2002, Nr. 9–10, p. 473–478.
- [12] DUBONIS, Artūras. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės 1528 m. surašymo tyrinėjimai. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 523 (1528). Viešųjų reikalų knyga I*. Par. A. Baliulis, A. Dubonis (įvadas ir priedai). Vilnius, 2006.
- [13] DUBONIS, Artūras. Lietuvių kalba Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje nuo XIV a. pabaigos iki pirmosios knygos (1547 m.): vartojimo politika ar politinis vartojimas? *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis*. Sud. R. Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius, 2012, p. 35–64.
- [14] DINI, Pietro Umberto. *Baltų kalbos. Lyginamoji istorija*. Vilnius, 2000.

- [15] ERIKSONAS, Linas. *National Heroes and National Identities: Scotland, Norway, and Lithuania*. Brussels, 2004.
- [16] FIJAŁEK, Jan. Uchrześcianienie Litwy przez Polskę. *Polska i Litwa w dziejowym stosunku i zachowanie w niej języka ludu po koniec Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1914.
- [17] GUDAVIČIUS, Edvardas. Gudai. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Sudarė V. Ališauskas ir kt. Vilnius, 2001, p. 197–206.
- [18] GUDAVIČIUS, Edvardas. Lenkijos vaidmuo europeizuojantis Lietuvai. Iš: E. Gudavičius. *Lietuvos europėjimo keliais*. Sudarė A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 2002, p. 222.
- [19] IVINSKIS, Zenonas. Lietuvių kalba viešajame Lietuvos 16–17 amž. gyvenime: žiupsnelis medžiagos iš Romos archyvų. *Aidai*, 1953, Nr. 8, p. 360–368; Nr. 9, p. 408–417.
- [20] IVINSKIS, Zenonas. Motiejaus K. Liubauskio mokslo darbai Lietuvos istorijos srityje (jo mirties proga, 1860–1933). Kaunas, 1933. (atspaudas iš *Židinio*)
- [21] Įvadas. *Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji teismų bylų knyga*. Parengė S. Lazutka, I. Valikonytė. Vilnius, 1995.
- [22] JABLONSKIS, Konstantinas. *Lietuvių kultūra ir jos veikėjai*. Sudarė V. Merkys. Vilnius, 1973.
- [23] JABLONSKIS, Konstantinas. Lietuvos rusiškųjų aktų diplomatika. *Istorija ir jos šaltiniai*. Vilnius, 1979.
- [24] JAKUBOVSKIS, Janas. *Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją*. Vertė J. Jablonskaitė-Petkevičienė. Kaunas, 1921.
- [25] JAKUBOWSKI, Jan. *Powiat grodzieński w XVI wieku*. Mapa w skali 1:400 000. Kraków, 1934.
- [26] JAKUBOWSKI, Jan. *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed unią Lubelską*. Warszawa, 1912.
- [27] JOKUBAUSKIS, Jan. *Tautiniai santykiai Lietuvoje ligi Liublino unijos*. Vilnius: Žaibas, 1921.
- [28] JOKŪBAUSKIS, Jonas. Tautiniai santykiai Lietuvoje iki Liublino unijos. *Vilnius*, 1921 01 25–05 26, Nr. 19–115.
- [29] JONIKAS, Petras. *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje. Visuomeniniai lietuvių kalbos istorijos bruožai*. Chicago, 1987.
- [30] JANSON, Tore. Language Change and Metalinguistic Change: Latin to Romance and Other Cases. *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Age*. Ed. by R. Wright. London: Routledge, 1991, p. 19.
- [31] JUČAS, Mečislovas. *Lietuvos metraščiai*. Vilnius, 1968.
- [32] JURKIEWICZ, Jan. Osadnictwo polskie w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle badań historycznych. *Acta Baltico-Slavica*, 1994, t. 22, s. 238–239.
- [33] JURKIEWICZ, Jan. Polonizacja językowa szlachty w Wielkim Księstwie Litewskim y schyłku XVI wieku w świetle podpisów sędziów trybunalskich. *Eruditio et interpretatio. Studia historyczne*. Pod. red. Z. Chodyły. Poznań, 2000, s. 205–214.
- [34] KIAUPA, Zigmąs. *Kauno istorija*. I tomas: *Kauno istorija nuo seniausių laikų iki 1655 metų*. [Vilnius], 2010.
- [35] KLIMAS, Petras. *Lietuva. Jos gyventojai ir sienos*. Vilnius, 1917.
- [36] KLIMAS, Petras. *Mūsų kovos dėl Vilniaus 1322-23–1922-23*. Pirmoji dalis: Nuo Vilniaus įkūrimo ligi Laikinosios vyriausybės sudarymo 1918 m. Kaunas, 1923.
- [37] KONDRATIUK, M. *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*. Wrocław, 1985.
- [38] KONECZNY, Feliks. *Dzieje administracji w Polsce w zarysie*. Wilno, 1924.
- [39] KRAUTSEVICH, A. K. Formation of the Grand Duchy of Lithuania. *Lithuanian Historical Studies*, 1999, vol. 4, p. 151–157.

- [40] LAZUTKA, Stanislovas. *Lietuvos Statutai, jų kūrėjai ir epocha*. Kaunas, 1994.
- [41] LAZUTKA, Stanislovas. *Język Statutów litewskich i Metryki litewskiej*. *Lithuania*, 1997, Nr. 1–2, p. 27–33.
- [42] LEBEDYS, Jurgis. *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*. Vilnius, 1976.
- [43] LEBEDYS, Jurgis. *Senoji lietuvių literatūra*. Paruošė J. Girdzijauskas. Vilnius, 1977.
- [44] LELEWEL, Joachim. *Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polską w Lublinie 1569 zawartej*. Poznań, 1844.
- [45] LIEDKE, Marzena. *Od prawosławia do katolicyzmu. Rusczy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*. Białystok, 2004.
- [46] LIEDKE, Marzena. Wpływ konwersji na przemiany kulturalne i językowe szlachty ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego w II połowie XVI wieku. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, 1995, Nr. 3, s. 11–27.
- [47] *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje*. T. 1: *Tekstai*. Sudarė K. Jablonskis. Kaunas, 1941.
- [48] *Lietuvos metraštis. Bychovco kronika*. Parengė R. Jasas. Vilnius, 1971.
- [49] Lietuvos Metrika. *Vilniaus aidas*, 1928, Nr. 27, p. 2–4.
- [50] LIUBAVSKIS, Matviejus. *Lietuvos istorija ligi Liublino unijos*. Iš rusų k. vertė J. Sondeckis. Vilnius, 1920–1922.
- [51] ŁOWMIĄŃSKI, Henryk. *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Poznań, 1983.
- [52] ŁOWMIĄŃSKI, Henryk. *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie w roku 1528*. Przyg. A. Kijas, K. Pietkiewicz. Poznań, 1998.
- [53] M. K. Prof. F. Koneczny's apie etnografinį lietuvių plotą. *Vilniaus Aidas*, 1928 03 10, Nr. 29; 1928 03 13, Nr. 30.
- [54] MACIŪNAS, Vincas. *Lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje*. Fotografuotas leidimas, 1939; Vilnius, 1997.
- [55] MATUSAS, Jonas. Nuo kada Lietuvoje kalbama lietuviškai. *Mūsų Vilnius*, 1936.
- [56] MATUSAS, Jonas. Vakkis Ahridlis (lietuvių kalba XV-me amžiuje). *Lietuvos aidas*, 1939 05 06, Nr. 206.
- [57] N[eviera], K. F. Lietuvos pranciškonai observantai, lietuvių gynėjai XVII šimt. *Lietuvių tauta*, 1932, kn. IV, sąs. 3, p. 432–433.
- [58] OCHMAŃSKI, Jerzy. *Rytų Lietuva: istorinių bei etnografinių studijų rinkinys*. Chicago, 1980.
- [59] OCHMAŃSKI, Jerzy. *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*. Poznań, 1981.
- [60] OCHMAŃSKI, Jerzy. *Historia Litwy*. Wrocław, 1982.
- [61] PALIONIS, Jonas. *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.* Vilnius, 1967.
- [62] PÉPIN, Guilhelm. Does a Common Language Mean a Shared Allegiance? Language, Identity, Geography and their Links with Politics: The Cases of Gascony and Brittany. *Contact and Exchange in Later Medieval Europe. Essays in Honour of Malcolm Vale*. Ed. by Hannah Skoda, Patrick Lantschner, R. L. J. Shaw. Woodbridge: Boydell and Brewer, 2012, p. 79–80.
- [63] POLIAKOVAS, Olegas. *Pasaulis ir lietuvių kalba*. Vilnius, 2008, p. 305.
- [64] *Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams*. Sudarė P. Parkarklis, red. K. Jablonskis. Vilnius, 1960.
- [65] [RAUDELIŪNAS, Vytautas]. Įvadas. *Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimai 1583–1655*. Vilnius, 1988.
- [66] ROČKA, Marcelinas. *Mykolas Lietuvis*. Spec. red. S. Narbutas. Vilnius, 1988.
- [67] ROČKA, Marcelinas. *Rinktiniai raštai*. Parengė M. Vaicekauskas. Vilnius, 2002.

- [68] SCHAMA, Simon. *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*. Vintage Books, 1997.
- [69] SELENIS, Valdas. Adolfo Šapoka ir nepriklausomos Lietuvos istorijos mokslo programa „Raskim lietuvius Lietuvos istorijoje“. *Istorija*, 2008, Nr. 71, p. 15.
- [70] SELENIS, Valdas. Apie „lietuvių ieškojimą Lietuvos istorijoje“ ir tautinę politiką. *Kultūros barai*, 2009, Nr. 6, p. 29.
- [71] SMUŁKOWA, Elżbieta. O polsko-białoruskich związkach językowych w aspekcie czasowym i terytorialnym. *Studia polsko-litewsko-białoruskie*. Pod. red. J. Tomaszewskiego i dr. Warszawa, 1988, s. 235–242.
- [72] STANG, Christian S. *Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen*. Oslo, 1935.
- [73] STARIČIONOK, Vasilij. Литуанизмы в белорусском языке: структура, семантика, функционирование. *Žmogus ir žodis. Lingvistika*, 2012, t. 14, Nr. 3, p. 38–42.
- [74] SUCHOCKI, Jerzy. Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza. *Zapiski Historyczne*, 1983, t. 48, z. 1–2, s. 31–76.
- [75] ŠAPOKA, Adolfo. Ar lietuviška buvo senoji Lietuvos valstybė? *Šviesos keliai*, 1932, Nr. 4, p. 203.
- [76] ŠAPOKA, Adolfo. Kuria kalba buvo kalbama ir rašoma senovės Lietuvoje? *Šviesos keliai*, 1934, Nr. 2, p. 77–80.
- [77] TEMČINAS, Sergejus. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos rusėniškoji literatūra kaip kultūrinės integracijos modelis. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradicija ir tautiniai naratyvai*. Sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko. Vilnius, 2009, p. 53–85.
- [78] URBUTIS, Vincas. Dabartinės baltarusių kalbos lituanizmai. *Baltistica*, 1969, Nr. 5, p. 43–68, 149–162.
- [79] VLADIMIROVAS, Levas. Kokia kalba buvo kalbama ir rašoma Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVII amžiais. *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, 1982, t. 22, p. 103–118.
- [80] WARDHAUGH, Ronald. *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford, 2006, p. 59.
- [81] WIELHORSKI, Władysław. *Litwa etnograficzna. Przyroda, jako podstawa gospodarcza. Rozwój stosunków narodowościowych*. Wilno, 1928.
- [82] WIELHORSKI, Władysław. Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego. *Alma Mater Vilnensis*, 1951, t. 2, s. 25–157.
- [83] WIELHORSKI, Władysław. *Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w biegu dziejów*. Londyn, 1947.
- [84] ZINKEVIČIUS, Zigmąs. *Lietuvių antroponimika. Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje*. Vilnius, 1977.
- [85] ZINKEVIČIUS, Zigmąs. *Lietuvių kalbos istorija. T. 3: Senųjų raštų kalba*. Vilnius, 1988.
- [86] ZINKEVIČIUS, Zigmąs. *Lietuvių kalbos istorija*. Vilnius, 1996.
- [87] ZINKEVIČIUS, Zigmąs. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanceliarinės slavų kalbos termino nusakymo problema. *Lietuva–Ukraina: istorija, politologija, kultūrologija*. Tarptautinės konferencijos medžiaga. Vilnius, 1995, p. 12–19.
- [88] ZINKEVIČIUS, Zigmąs. *Rytų Lietuva praeityje ir dabar*. Vilnius, 1993.
- [89] ZINKEVIČIUS, Zigmąs. Slaviškoji kanceliarinė kalba. *Mokslas ir gyvenimas*, 1976, Nr. 2, p. 30–31.
- [90] БУЛЫКА, А. М., ЖУРАЎСКИ, А. І., СВЯЖЫНСКІ, У. М., *Мова выданняў Францыска Скарыны*. Мінск, 1990.
- [91] *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. Ред. А. М. Булыка. 1982–2010.

- [92] ВОЛЬДЕМАР, А. И. *Национальная борьба в Великом Княжестве Литовском в 15 и 16 вв.* Санкт Петербург, 1910; atspaudas iš: *Известия отдела русского языка и словесности Императорской Академии Наук*, 1909, t. 14, kn. 3, с. 160–198.
- [93] ГАЛЕНЧАНКА, Г. Я. Да пытання аб этнічных і этнаканфесійных катэгорыях Вялікага княства Літоўскага XIV–XVI ст.: „беларусцы“, „ліцвіны“ і „русіны“ у дыскурсах сучасных даследчыкаў і пісьмовых крыніцах. *Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы.* Научный сборник. Мінск, 2008, с. 9–19.
- [94] ДЗЯРНОВИЧ, Олег. „Литва“ и „Русь“ XIII–XVI вв. как концепты белорусской историографии. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Петербургские славянские и балканские исследования*, 2009, №. 1–2, с. 234–249.
- [95] ДЗЯРНОВИЧ, Олег. Литовский язык в мультикультурном обществе Великого княжества Литовского в XV–XVII веков. *Исторический путь литовской письменности.* Сборник материалов конференции. Вильнюс, 2005, с. 12–23.
- [96] ДЗЯРНОВИЧ, Олег. Літоўская мова ў Вялікім Княстве Літоўскім: паміж функцыяй і статусам. *Палітычная сфера*, 2011, №. 16–17(1–2), с. 115–143. (už nuorodą dėkoju A. Duboniui)
- [97] ДЗЯРНОВИЧ, Олег. Працяг традыцыі. *Metričiana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*, 2004, №. 3, с. 11–17.
- [98] ДЗЯРНОВИЧ, Олег. Бои за язык: дефиниция официального канцелярского языка Великого Княжества Литовского в современных белорусской, литовской и украинской историографиях. *LDK kalbos kultūros ir raštinijos tradicijos. V tarptautinės konferencijos pranešimų tezės.* Vilnius, 2008, p. 16–18.
- [99] ДУБОНИС, Артурас. Да праблемы дзяржаўнай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім. *Metričiana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*, 2004, №. 3, с. 205–219.
- [100] ДУБОНИС, Артурас. Потребность в литовском языке и масштабы его использования в конце XVI в. и в первой половине XVII в. в Великом Княжестве Литовском. *Этнокультурные и этноязыковые контакты на территории Великого Княжества Литовского.* Москва, 2006, с. 65–76.
- [101] ИВАНОВ, В. В.; ТОПОРОВ, В. Н. *К постановке вопроса о древнейших отношениях балтийских и славянских языков.* Москва, 1958.
- [102] КАРСКИЙ, Евфимий. Что такое древнее западнорусское наречие? *Труды Девятого археологического съезда в Вильне*, 1893, с. 62–70.
- [103] КРАЎЦЭВІЧ, Аляксандр. *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага.* 2-е выд. Жэшаў, 2000.
- [104] КРОМ, Михаил. Великое Княжество Литовское в российской историографии XIX–XX вв. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradicija ir tautiniai naratyvai.* Sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko. Vilnius, 2009, p. 187–192.
- [105] ЛЮБАВСКИЙ, Матвей. *Литовско-русский сейм.* Москва, 1900, с. 355–360.
- [106] ЛЮБАВСКИЙ, Матвей. *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута.* Москва, 1892, приложения, с. XCV–XCVI.
- [107] ЛЮБАВСКИЙ, Матвей Кузьмич. *Очерк истории Литовско-Русского государства.* Москва, 1915, с. 16, 41, 62–63.
- [108] ЛЮБАВСКИЙ, Матвей Кузьмич. *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.* подгот. Д. В. Карев. Минск, 2012. (Maskvoje perleistas 2004 m.)
- [109] МАРЗАЛЮК, Ігар. *Людзі даўняй Беларусі: этнаканесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.).* Магілёў, 2003.

- [110] МОЗЕР, Михаил. История «русского» языка в Великом Княжестве Литовском и в Королевстве Польском. *LDK kalbos kultūros ir raštijos tradicijos, V tarptautinės konferencijos pranešimų tezės*. Vilnius, 2008, p. 64–65.
- [111] МОЙСИЄНКО, Віктор Михайлович. До проблеми виділення „західноруського“ наріччя, або якою мовою писали на теренах українсько-білоруського пограниччя у XVI–XVII столітті? *Український гуманітарний огляд*. Київ, 2002, вип. 7, с. 92–115.
- [112] *Первый Литовский Статут (1529 г.)*. подг. С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичюс. Вильнюс, 2004.
- [113] САГАНОВИЧ, Геннадий. Великое княжество Литовское в современной белорусской историографии. *Lietuvos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*. Sud. A. Bumbauskas ir kt. Vilnius, 2008, p. 83.
- [114] СВЯЖЫНСКІ, Уладзімір. Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага. *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*, 2002, № 2, с. 132–163.
- [115] СВЯЖЫНСКІ, Уладзімір. Праблемы ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага княства Літоўскага. *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*, 2001, № 1, с. 109–136.
- [116] УСПЕНСКИЙ, Борис Андреевич. Языковая ситуация и языковое сознание в Московской Руси: восприятие церковно-славянского и русского языка. *Византия и Русь*. Москва, 1989, с. 206–226.
- [117] УСТРЯЛОВ, Николай Герасимович. *Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское*. Санкт-Петербург, 1839, с. 16–17.
- [118] ФИЛИН, Федот Петрович. *Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк*. 3 изд. Москва, 2009. (aptarta klausimo literatūra iki 7-ojo deš.)
- [119] ФИЛЮШКИН, Александр. „Другая Русь“ в русской историографии. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija...*, p. 104–112.

RAIMONDA RAGAUSKIENĖ

Linguistic situation in the Grand Duchy of Lithuania (until the mid-16th century): Interpretations in historiography

Summary

The article addresses more significant studies of Russian, Polish, Belarusian and Lithuanian historians and linguists of the 19th century – early 21st century on the issues of linguistic situation in the GDL (until the mid-16th century). The number of research studies on linguistic conditions in the country, languages used, their interrelations and other similar issues is rather high. Though certain more general national concepts can be singled out in respect of linguistic situation in the GDL, however, even the researchers of the same country are not unanimous in respect of the problem under discussion.

The Russian historians of the 19th century – the first half of the 20th century attempted to reveal linguistic “Russianism” of the GDL. In Soviet and contemporary

Russian historiography the matters of linguistic situation in the old Lithuania are not popular. The early Polish historiography established Polono-centric principles in terms of the Polish role in terminating the Russification in the GDL. A number of significant, in particular Lithuanian, facts were also introduced to scientific circulation (J. Jakubowski, J. N. Fijałek); important insights on the national / state self-consciousness of the GDL nobility were made. The aforesaid was widely used in the further Polish, Belarusian and Lithuanian research studies. Contemporary Polish historiography solves the issues of linguistic situation in the GDL in broader contexts of migration, reformation, etc.

Belarusian historiography stands out by the abundance of research studies. It highlights the domination of Ruthenians in the GDL in demographical, territorial, economic, cultural and, in particular, linguistic terms. It is acknowledged that, in the terms of Belarusian scientists, “Old Belarusian” or “Ruthenian” had an exclusive public status in the country. The most up-to-date research studies pay attention to the Lithuanian language in the GDL previously ignored in the Belarusian science by recognising its positions in private and Catholic Church domains.

The early Lithuanian historiography can be characterised by the Lithuanian-centric concept on the role of Lithuanian in the public life of the GDL until the late 16th century. The “Russian / Slavic” language is associated with the status of an official language; however, the language was believed to be only a written rather than a spoken language; the Lithuanian nobility, not to mention other social classes, could not and did not speak it. Ruthenians remained unnoticed in this historiography (J. Matusas). Contemporary researchers see strong or even the strongest (in the sphere of administration) positions of the Lithuanian language in ethnographic Lithuania, however, they tend not to associate Ruthenian with official status (Z. Zinkevičius (Ruthenian as a written language exclusively), A. Dubonis (Ruthenian and Latin – the standard languages of the GDL)). Certain researchers attribute greater influence to the Ruthenian language; it is argued that it was both a written and spoken language (L. Vladimirovas) also used in ethnic Lithuania (mostly S. Lazutka), whereas “Ruthenian” used in the GDL and contemporary Belarusian are two different languages (E. Gudavičius). GDL linguistic problems are still relevant to both Lithuanian and Belarusian researchers; the gradual establishment of the term “Ruthenian / Belarusian” in the up-to-date Lithuanian historiography shows the changing approach towards the important part of the GDL residents and their language.

Key words: GDL, “Ruthenian”, standard / official / native language, Russianism, Polonization